

A -SÍ KÉPZŐ EREDETE

ZOLNAI GYULA

LEV. TAGTÓL

Éslovoasta 1918 május 6-án

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1920

A -si képző eredete.

LEHR ALBERT 1903-ban, «Két élő képző, melyekről keveset tud az irodalom» című értekezésében (I. Budapesti Szemle CXVI, 65—70) száznál több¹ népi szóban mutatta be a névszóhoz járuló -si képző életét, melylyel a népnyelv olyan személyeket jelöl, kik «az alapszóban kifejezett tárggyal valamiképen foglalkoznak, valamiféle viszonyban vannak». Jelentésére nézve — mint LEHR mondja — rokona az -ász, -ész képzőnek, «csak hogy míg ez már holt számban van, a si-képző fűrgenczségben az -s (as, os, es, ős, ös) képzővel vetekszik». Ilyen képzésű szók pl. a népnyelvben, LEHR adatait idézve: *libási* ,libaórzó kis leány vagy gyerek'; *csibési* ,csibék, tyúkok gondozója'; *szobási* ,belső cseléd, szobaleány' stb. stb.

LEHR maga, sem idézett értekezésében, a mely egyúttal akadémiai fölolvadás is volt, sem később, nem tett kísérletet arra, hogy a képzőnek eredetét megmagyarázza. Ezt a mulasztást akarom én pótolni, előre bocsátva, hogy a *falusi* melléknévnek s néhány általánosabban ismert ilyen népi szavunknak (minők *hová-valósi* ,hovávaló', *ide-valósi* ,idevaló', *alvégesi* ,alvégi' stb.) eredetével SIMONYI már 1894-iki rendes-tagsági székfoglalójában (NyK. XXIV. 137), majd pár évvel később, de még LEHRnek föltűnést keltő fölolvadása előtt, «*Falusi és társai*» cz. kis cikkében (1900, Nyr. XXIX. 422) is foglalkozott s ezen akkoriban ismert néhány melléknév-alakról alapjában véve ugyanazt a magyarázatot adta, a melyre nyelvtörténeti adataim engem is rávezettek. Ám SIMONYI a Nyrbeli kis cikkében a többi, nem

¹ A M. Ny. I. 268. lapján, sulykát egy kissé elhajtva, ötszáznál többre becsüli ugyan ezen adatait, ez azonban csak költői tévedés.

hovátartozást, hanem egyéb vonatkozást jelentő melléknevek (mint pl. *anyási, libási* stb.) mellett ezzel a megjegyzéssel sikklik el: «másképp magyarázandók», a magyarázattal azonban tudomásom szerint máig is adós. Hadd kísértsem meg tehát én a LEHR mulasztásának jóvátételét és a SIMONYI adósságának ezzel együtt való lerovását.

Mindenekelőtt egybeállítom a *-si* képzős mellékneveknek, illetőleg főneveknek mindazon adatait, a melyeket fölkuat-hattam.

Első ilyen adat, eddigi tudásom szerint, az OklSz.-nak következő 1410-iki idézete: «Blasii de Malonfalusy» (Múz. Kapy).¹ A többi régi adatok időrendben a következők: 1636: «Ekedig az kegyessegnek mind közönseges, s-mind kiváltképpen való *rend szeresi* [így] Gyakorlasarol szoltunk» (MEDVEESI: Praxis Pietatis 600, e helyen az aláhúzott kifejezésnek értelme: rend szerében való, v. i. mai kifejezéssel: rendszerinti, l. még alább). 1648: «Census: Szent György és szent Mihály adaját az *kis-szeresiek* minden marhás ember annuatim fizet fl. 1., . . . Az nagy-szer penig szent György és szent Mihály adajában annuatim fizet fl. 3. Vágó marhát az *kis-szer* nem ad; az nagy-szer penig az kálmándiakkal együtt ad esztendőnkint egy vágó marhát . . . Lenmagot az *kis-szeresiek* nem adnak, az nagy-szer penig annuatim cub. 1.» (Károlyi-Oklevéltár IV. 289—290, az ecsedi vár tartományának úrbéri összeírásából). «Halászó viz nincsen, hanem csikászó rét vagyon; az kik csikot fognak vészszel, mind *nagy-* és *kis-szeresiek*, minden ember egy-egy veder csikkal tartozik az várhoz» (uo. 291).² «Koresmárlás karácsontól fogva szent Mihály napig az dominus

¹ A Nemz. Múzeumban őrzött Kapy-levéltárban 3 darab 1410-iki «Klévél van. Az *A* jelzetűben «Blasy de Malonfalusy» olvasható, a *B* jelzetűben pedig «Blasy de Malonfalusy». Az oklevelükben e mellett az idézett családnév latinus, *de* előjárás szerkezettel is előfordul, még pedig: az *A* jelzetűben: «Lorandi de Malonfalua», a *B* jelzetűben: «Lorandi de Malonfalua», a *C* jelzetűben pedig: «Blasy de Malonfalua».

² Erre az adatra a MNY. VII. 371 megjelent Szeresi című kis czikk tett figyelmessé s ennek köszönhetem aztán a magam kijegyzte megelőző és következő idézetet is. A cikkben a szó jelentésének megállapítása fölületes és helytelen (L. Nyr. XLVII. 139).

terrestris számára continuáltatik, mellyet szerrel árulják, egyaránt mind *kis-* és *nagy-szeresiek* is» (uo.). [A három adat a várhoz tartozó Szentmárton nevű birtok szakaszában fordul elő, a melynek úrbéri összeírása így kezdődik: «Marhás jobbágyok száma a *kis-szeren*¹ Szabolcs vármegyében: 4 háznép 4 telken; a *nagy-szeren*¹ Szatmár vármegyében: 4 háznép 4 telken» (289. l.). Ebből világos, hogy a *kis-szer* és *nagy-szer* a Szentmárton nevű birtoknak egy-egy részét teszik, a *kis-szeresi* és *nagy-szeresi* szavak tehát a jobbágyoknak hovátartozását jelentik.] 1657: «Szendrei közép hegyesi Biro [értsd: középhegyi, középsőhegybeli szőlőbíró] Borsodi Mihály . . . Harmadik hegyesi szőlő Biro [azaz: harmadik hegyi, harmadik hegybeli szőlőbíró] Eötvös Mihály» (SzendrőJk., Dióshegy)². 1660: «Mi Szendrei Dioshegyesi [a. m. dióshgyei] Szőlő Biro Viszlai Demeter, az én eskütteimmal edgyütt és Convoatus Szendrei első, és közép hegyesi [azaz: első és középső hegybeli] Uraimekkal edgyütt . . . ültünk ez mai napon törvény-széket» (uo.). 1694: «Tetszett azért mi nekünk szőlő hegyesi bírának [azaz: szőlőhegyi bírának], hogy» stb. (az abaúj-megyei Szőlősardó falu szöleinek törvényeiben, a melyek a borsodmegyei Szendrőben keltek, l. OklSz.). 1711: «Tudtára adván ezenn Hegyesi Gazdák[na]k [azaz: hegyi gazdáknak], és Atyafiak[na]k . . . adtam pedig ezenn irásomat ezenn Hegynek becsülletes Biráji, és Hegyesi Gazdai előtt . . . Hegyesi Biro [azaz: hegyi bíró, hegybíró] Mészáros Pál előtt» (SzendrőJk., Dióshegy). 1712: «Mi Dios völgyesi [azaz: diósvölgyi] Gazdák végeztük közönsegesen hogy . . .» (uo.). 1739: «Az regi bé vett szokás és jó rendtartás szerint mostannis Biro tételre öszve gyüllöttünk az egész hegyesi Tanács és hegyesi Gazdák [azaz: hegyi tanács és hegyi gazdák]» (SzendrőJk., l. OklSz.). 1753: «A Dios Hegyesi [értsd: dióshgyei] Pasztort fogattuk meg» (uo.). 1762: «Az Betsülletes Nemes Hegyesi Tanatsnak [azaz:

¹ Mind a két helymeghatározás magában az Oklevéltárban is ritkítva van.

² Azaz: Szendrő város jegyzőkönyvének Dióshgyre vonatkozó részében. (Vö. OklSz.) Az e forrásból való adatok saját eredeti kijegyzéseim.

hegyi tanácsnak] gyűlése Lévén az egész *Szőllő hegyesi* [azaz: szőlőhegyi] betsülletes gazdákkal egyetemben» stb. (uo.). 1788: «Az Aranyka Ur munkáit vagy Batsányi Társ, — vagy valami *Vásárosiak* hozhatná-el» (KAZINCZY F. Levelezése I. 205).¹ 1800: «Lőhetne talán őket [a római *viatorokat*] *Útazóknak*-is, *Útasiaknak*-is mondani. De az *Útonjáró* szó közönségesebb» (DEGONCS: Római történetek 301).²

Újabb irodalmi adatokban mint népies szókat találjuk a következőket: «Muzsikálnak, hegedülnek *alvégesi* [a. m. alvégi] legénységnek» (TOMPÁNÁL, SIMONYI idézete Nyr. XXIX. 422).

¹ Idézve, de pontatlanul, SIMONYI-nál Nyr. XXIX. 422.

² Vö. NYŰSZ. *utas* alatt. E szótár 522. lapján találom CELLARIUS Liber Memorialisának 1777-i kiadásából idézve a *lovagosi* szót. Első pillanatra ez is a -si képző egyik régi adatának látszenék; úmde magát a helyet megtekintve, más eredményre jutunk. A CELLARIUS *lovagosi*-ja ugyanis, bár szintén -si végű, mégis egészen más természetű szónak bizonyul, olyannak, a melynek a -si képző kifejlődésében semmi jelentősége nincs. A könyvnek 1719-iki kiadásában u. i. ezt találom: «*Lovagos, Lovag, Lovas, Gezdec/Rytír*» a nyomban [utána a következő szótári cikket: «*Lovagosi, Lovaghoz való, Gezdecký/Reytársky*» (133. l.). Az 1735-iki kiadásban pedig, szintén egymás mellett, ezeket: «*Eques, Itis, m. [értsd: masculinum] der Reiter, Ritter, Lovagos, lovag, lovas, Gezdec, rytjri* és: «*Equester et Equestris, e. zur reitorey gehörig, rittermászig, lovagosi, lovaghoz való*» stb. (159—160. l.). Ebből nyilvánvaló, hogy a *lovagosi* olyan pusztán szótárírói szó csupán, a minővel régi szókönyveinkben százával találkozunk, s a minőkkel ezek — ha járatosak voltak, ha nem — a latin melléknéveket szokták rövidesen lefordítani*; a *lovagosi* tehát nem a *lovag*-nak egyenes leszármazottja, mint a föntebbi *hegyesi* a *hegy*-nek stb., hanem a *lovag* jelentésű *lovagos* szónak egyszerű szótárírói melléknövesítése: *lovagos-i*, azaz *lovagos*hoz tartozó, vagyis olyan, mint a mai nyelvben pl. a *tizedes-i* (zsold), *zselés-i* (fizetés), *százados-i* (rang), *ezredes-i* (nyugdíj) stb. melléknévek, a melyek a mi egységes -si képzős szavainkkal nem foghatók egy kalap alá. A kétfajta -si végű szavak közötti különbséget betűszámantani jelzésmóddal így lehetne szemléltetni: a) *szer+esi* stb. (a fejtegetésem tárgyát tevő -si képzős szavak képlete) és b) *(ezred+es)+i* stb. (a másik fajtájúak, a melyek további magyarázatra nem szorulnak). Ezért nem vettem föl ezt a *lovagosi* szót a -si képző föntebbi adatai közé.

* Ilyenek pl. MA. szótárában: *árpai, babi, csigai, hamui, itali, magi* stb. stb. (l. Nyr. VIII. 350—351 és vö. SIMONYI: A magy. nyelv I. 244).

«A *felvégesi* [a. m. felvégi] balkezes Tóth András szemlőt tart a csizmákon» (Budap. Hirlap 1916 febr. 17. tc.).

A népnyelvből a következő adatait ismerem:

A nyugati nyelvjáróterületről: Göcsejből: *ide-valusi* és *idvalusi* 'idevaló' MTsz., Nyr. XLVII. 129; *oda-valusi* 'odavaló' MTsz.; *há-valusi* 'hovavaló' uo.; *há-valósi*, *ide-odavalósi* Budenz-Album 162. — Kemenesaljáról: *Kutasi*, gúnynév, NyF. XXXIII. 32; *Agyagosi*, gúny., uo. 34; a -si képzőnek egyébként nincs divata a nyelvjárásban, leírásában legalább a szóképzési pont (14. l.) nem szól róla.² — Répeze vidékéről: *há-valósi* 'hovavaló' MTsz. — Vas- és Zala megye déli részéből: *idvalósi* 'idevaló' Nyr. XXIX. 422.

A dunántúli nyelvjáróterületről: a pápavidéki nyelvjárásból: *hávalósi* 'hovavaló', *Zemplémmegyesi* 'zemplénmegyei' NyF. XVII. 14; más adatban nem ismeri a leíró. — Tolna megyéből: a Nyr. VI. 52. lapján az *udvarnok* pótlására ajánlott (de divatba sohasem jött) *udvarosi*-nak igazolására ezek vannak, LEHR ALBERT figyelmeztetése alapján,³ idézve: *libási* 'libapásztor', *csibési* 'csibeörző', *szobási* 'szobagondozó, szobalányféle' (a MTsz.-ba nem kerültek bele); e pár adatot aztán LEHR-nek 1903-iki akadémiai fölolvasása száznál is többre szaporította. Ilyenek: *csibési* 'csirkék, tyúkok gondozója'; *méhesi* 'méhek körül segítő gyerek'; *pinczési* 'a vinczellér segítsége', stb. stb. (l. a fönt id. h. és vö. még alább az eredet fejtegetésében); továbbá: *partaljai* 'partban lakó' (LEHR-nek újabb adata, nyilván ugyane vidékről, BpSz. CXVI. 480). — Somogy megyéből: *idvalósi*

¹ Ezen alakok *u* hangzójáról l. alább 15. l.

² LACZKÓ GÉZA *Játszi szóképzés* című dolgozatában (NyF. XLIX. 30. illetőleg a Nyr. megfelelő eredeti helyén) mint képzőhalmazást említi egy göcseji találómesének állítólag 'kenderszós' jelentésű *szörösi* szavát. Ez azonban merő fölületesség, mert az illető helyen *szörösi* főnévről szó sincsen. A mondat u. i. így szól: «Formás asszony éveszítette *szörösit*» (Nyr. XII. 142), s ez azt teszi: *szörösét*, v. i. *szörös* testrésztét. Kiténik ez a találómesre folytatásából: «az uristen az ő likának több szerencsét ne aggyon, ha ő a Formás asszony *szörösit* [világos birtokviszony!] csak látta is». A 'kenderszós' értelem tehát a találómeses képe szerint a *szörös* szót illeti meg.

³ LEHR-nek levélbéli szíves értesítése szerint; az *udvarosi* szót is ő ajánlotta volt.

idevaló' Nyr. XXIX. 422; *hová-valósi* ,hovávaló' NyK. XXIV. 137, MTsz.; *ide-valósi* ,idevaló' uo.; *anyási* ,mindig az anyjánál levő (gyerek), anya-nagyságú (madár)' Nyr. VIII. 431; ugyane megyének csökölyi nyelvjárásából: *aranyosi* ,aranyos', l. NAGY JÓZSEF: A csökölyi nyelvjárás (Bp. 1910), 14. l. — Baranya megyéből: *ide-valósi* ,idevaló', *hová-valósi* ,hovávaló' NyK. XXIV. 137, MTsz.

Az északnyugati, palócos nyelvjáróterületen: Hont megyéből: *hová-valósi* ,hovávaló', *ide-valósi* ,idevaló' NyK. XXIV. 137, MTsz.; Ipolyszalkáról: *hovávalósi* ,hovávaló' (RADVÁNYI KÁLMÁN: Ipolyszalkai nyelvjárás, Bp. 1910. 21. l.); Ipoly völgyéből, Kovár vidékéről: *idevalósi* ,idevaló', *odaválósi* ,odaváló' Nyr. XVI. 574; — Heves megyéből: *hová-valósi* ,hovávaló', *ide-valósi* ,idevaló' NyK. XXIV. 137, MTsz.; *odaválósi* ,odaváló', *alvégesi* ,alvégi', *felvégesi* ,felvégi', *tanyasi* ,tanyai', *mégyesi* ,megyei, megyebeli', *hevesmégyesi* ,hevesmegyei', «tizórási vonat», *tizórai v.* (BEMZE NAGY JÁNOS: A hevesmegyei nyelvjárás, NyF. XVI. 17); — Kassa vidékéről: *ide-valósi* ,idevaló' MTsz.; — Vác vidékéről: *hová-valósi* ,hovávaló', *ide-valósi* ,idevaló' NyK. XXIV. 137, MTsz.; — Jászberényből: *hovávalósi* ,hovávaló', *tanyasi* ,tanyai', *fészarusi* ,Jászfényszaru-ra való', *órási* ,órai', de csak vonatokról mondvá, harangszóról ellenben pl.: hét órai stb. (CSOMA KÁLMÁN: Jászberény nyelve. Bp. 1908. 44. l.); Jászfényszaru vidékéről: *fészarusi*, a vidék lakói így nevezik magukat, Nyr. XXIX. 422; Szolnokról és Tiszapüspökiről: «de *sémmínösi* a ruhája», «*sémmínösi* idő járja» [értelme nyilván: meghatározhatatlan minőségű] MNy. VI. 186; «jöttek az *egyháziak* [a. m. kerekgyháziak] meg a karcagiak» egy kúnsági paraszt mondja így MÓRITZ ZSIGMOND «Kerek Ferkó» cz. regényében (Bp. 1913), 273. l.

Az alföldi nyelvjáróterületen: az Alföldről általában: *kertesi* ,kertben dolgozgató béresféle'; *kunyhósi* ,kunyhóban tanyázó'; *szőlősi* ,szőlőben lakó'; «tiz esztendőig *egy-kohósi* volt velem», ugyanegy kohóban dolgozó'; «*borozdási* volt velem» ,barázdás szomszéd'; *szűrősi* ,szűrviselő'; *agarsai* ,bikási, csibési, pulykási ,agarak, bikák, csibék, pulykák gondozója' MNy. III. 188; — Dömsödről (Pest-Pilis-Solt-Kiskún vm.): *macskási* ,macskabarát' MNy. I. 268; — a nagykovácsi nyelvjárásból:

odaválósi ,odaváló', *tanyasi* ,tanyai', «három órási (vonat)» ,h. órai' NyF. LVII. 22; — az alsódrávai nyelvjárásban Baranya megyéből: l. a dunántúli nyelvjáróterületnél.

Az északkeleti nyelvjáróterületről: Beregszászról: *fővenyesi* ,fővenyes' MNy. III. 431; — Szabolcs vm.-ből: *kertajjasi* ,a kertek alatt lakó' uo. II. 281; — Hajdu vm.-ből, Tetétlenről: *tanyasi* ,tanyai' Nyr. XXIX. 422.¹

Ha a felsorolt adatokat behatóbban vizsgáljuk, észre kell vennünk a következőket.

1. A -si végű szavak legrégebb adatai voltaképpen egytől-egyig helyre vonatkozók és hely-jelentésű szókból származnak. MEDGYESINEK 1636-iki adata sincs még igen távol az eredeti hely-jelentéstől. Régi írónk u. i. a ,kegyességnek rend szeresi gyakorlásával' csak azt akarhatta mondani, hogy a kegyességnek rend-sorában, régiesen: rend szerében való, v. i. rend szerint való gyakorlásáról szólt addig a könyve. Ugyanezt a képzetet fejezi ki MEDGYESI, könyvének 696. lapján,² a *rendszeri* szóval is: «eggyenessebben kellett volna én nekem élnem kinek kinek az övét meg adván, magá állapottyával meg elégedvén, es *rendszeri* hivatalomban Istenesen járvá». A *rendszer*-ről magáról, mai ,systema' értelmében, fogalma sem lehetett még MEDGYESINEK. Hogy pedig a ,sorában való', régiesen ,szerében való' fogalmat a *rendszeri* szó mellett a *rend szeresi* kitétellet fejezte ki, azt én úgy magyarázom, hogy az eredeti, helyi értelmű ,sorbeli, szerbeli, a falu ezen vagy azon szerbeli' fogalmat is a *szeresi* melléknév-alakkal fejezték ki már az ő nyelvjárásában is, épúgy, mint a hogy a következő, 1648-iki adatokban, az ecsedi vár tartományának úrbéri összeírásában a *kis-szeresi* és *nagy-szeresi* szavak tanúságából láttuk. Régebb példáimnak csak két utolsó adatában, a Kazinczyból és Ducónios-

¹ A felsorolt népnyelvi alakok közül legjobban a *valósi* alak van elterjedve, azért érthető, hogy az irodalomban is fölbukkan már, habár kissé kirívó még, pl.: Lucia nevű komornájának pedig, a ki Capri szigetéről *valósi* volt, meghagyta, hogy ... (POGÁNY KÁZMÉR, LAGERLÖF «Az Antikrisztus csodái» ford. II. 44).

² A NyÚSz. 556. lapján a *rendszer* szó alatt a «698.» lapszám-jelzés hibás. Vö. MNy. XIV. 168.

ból való *vásárosi* és *útsai* szavakban találjuk már a *-si* végzetet továbbfejlődött, nem helyi jelentéssel.

2. Másik körülmény, a mi szintén szemünkbe tűnik, hogy a népnyelvi adatok is legnagyobb részt, némely vidékeken egész kizárólagossággal, hely-jelentésű, hová tartozást, honnan való-ságot jelentő melléknevekben mutatják a mi *-si* végzetünket. Különösen föltűnő a *hovávalósi*, *idevalósi*, *odávalósi*-féle szavaknak különféle vidékeken való elterjedtsége.

3. Csak egy vidéket ismerünk eddig, a hol a *-si* képző nagyobb, általánosabb divatba jutott, a hol — mint megfigyelője mondja — fűgenczségben az *-s* képzővel vetekedik. Ez, mint a fölmerült kételkedésre (l. Bp. Szemle CXVI. 316) LEHR később (uo. 477) megmondotta, főkép Tolna megyének északi része. De ha a föntebbi egybeállításba nagy számuknál fogva föl nem vett LEHR-féle példákat szintén szemügyre vesszük, ezekben is azt tapasztaljuk, hogy fölötte sok közöttük is az olyan, a mely hely-jelentésű szóból származik. (Ezekre, éppen a képző nagy elterjedtségének magyarázata végett is, vissza kell még térnünk.)

4. Végül általánosságban mégis azt a megfigyelést tehetjük, hogy a *-si* végzet rendes köznyelvi képzővé mai napig se vált; használata mind a köznyelvben, mind a nyelvjárásokban igen szörványos; és hogy rendes, élő képzőnek csupán a LEHR-től közelebből ismert nyelvterületre nézve mondható.

Hogyan keletkezett mármost ez a *-si* melléknévképző?

Én, az előttem ismeretes adatokat sokszorosán meghányavetve, a képző létrejövetelét a következő módon képzelem el.

A *-si* végű melléknevek semmi esetre sem őseredetűek. Úgy keletkeztek ezek a magyar nyelv külön életében, keletkezésük azonban a képzők eredetének általános kérdése szempontjából rendkívül érdekes és tanulságos.

A *-si* végű melléknevek a föntebbi adatok tanúsága szerint nagyobb számmal bizonyára csak a XIX. században léptek föl, s a hol végződésük szokásos képzővé vált, ez ott is bizonyára csak a legújabb időben történhetett.

Kimondom mindjárt kereken: a *-si* szóvégzetnek alakformáló szerepe, más szóval képzővé minősülése szókinésünknek egyetlen alakjából, a *várasai* (ma *városai*) melléknévből indult ki, ebben pedig a végső képző csak az egyszerű, hovátartozást

jelentő *-i*, a mely a *vár* szónak *-s* képzős *váras* származékához járult volt; vagyis ez a kiinduló alakunk maga fokozatos fejlődés eredménye = (*vár+as*)+*i* > *városai*, míg a fejtegetésem tulajdonképeni tárgyát tevő *-si* képzős szavak legnagyobb része ugrásszerűleg, egyszerre jutott a *-si* végzethez. De kimondom azt is, a mi előbbi kijelentésemnek hangsúlyozott szavából már is sejthető, hogy az újabb *-si* képzős szavaknak egy része más módon keletkezett, vagyis hogy nem lehet valamennyi *-si* képzős szavunk magyarázatát egy füst alatt, egyetlen nyelvi jelenség alapján elintézni.

A *várasai* szóra legrégibb adatunk csak a Schlägli Szójegyzékből, tehát a XV. század elejéről van ugyan: «vrbanus *varasy*» (509. sz. a.), tehát körülbelül abból az időből, a mikor föntebbi összeállításunk szerint az első *-si* képzős szó, a *fasai* is fölbukkan már, *várasai* melléknévünknek azonban a *fasai*-nál legalább is egy századdal régiebbnek kell lennie. A *várasai* melléknévnek alapszava, a *váras* ugyanis 1324-ben már egészen kétségtelenül előfordul 'civitas' értelemmel is: «Civitatem *Varas* nominatam» (l. OklSz.). Régebbi, XIII. századi előfordulásában a szó talán csak melléknévi jelentőségű még, noha az OklSz.-ban előforduló első adat: «Uniuersus populus incipiens a *Varas* usque in Boralt» ERDÉLYI LÁSZLÓ ÉS JAKUBOVICH EMIL figyelmeztetése szerint egyenesen a mai *Szászváros*-t jelenti. A melléknévi jelentés természetesen csak azt teszi: várral bíró, s ez a jelentés mutatkozik a következő adatokban is, a melyekre szintén JAKUBOVICH figyelmeztetett: 1234: *Warassuklou* (a mai aradmegyei Sikló, l. WENZEL: Árpádk. Új Okmánytár VI. 547). 1332—37: Marcellus sacerdos de villa *Waraskesev* (Monum. Vaticana. Series I. Tom. I. 50). Nycolaus sacerdos de villa *Varaskezev* (uo. 52, 75). Nycolaus sacerdos de villa *Varaskezev* (uo. 88). Michael de *Waraschel* (uo. 148). Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a városok alakulása hazánkban a műveltségtörténeti nyomozások szerint már a XII. század második felében mehetett végbe, s hogy eredetük gyökere a várszerkezeti félszabad népek községeiben keresendő,¹

¹ L. HÓMAN BÁLINT: A magyar városok az Árpádok korában (Bp. 1908) 13. és 16. l.

a mi a város eredeti fogalmának a vár-ral való kapcsolatát történetileg is igazolja: akkor bizvást föltehetjük, hogy a város szónak ‚civitas, urbs‘ értelme a fennmaradt legrégebb, biztos adat koránál (1324.) jóval régebb lehet. Az -i melléknévképzőnek ősrégi megléte és jelentésbeli természete alapján pedig az is bizonyos, hogy a város szó főnévi jelentésének megállapodása után nyomban a városi ‚urbanus‘ melléknévnek is létre kellett jönnie. E melléknévre egyébként első följegyzett adatul egyelőre CALEPINUST ismerem, 1585-ből (l. a MELICH-féle kiadásban). Az eleinte csak ‚városhoz tartozót‘ jelentő városi fogalommal szemben a falubelit, falusit nyelvtörténeti adataink szerint kezdetben és — a falus bíró kifejezésben — még a XVIII. század végén is falus-nak nevezték¹, s ez a szóalak a népnyelvben a falusbíró, falusfél kifejezésekben egészen a mai napig áthagyományozódott (l. MTsz.). De, a mint láttuk, már a XV. század elején kifejlődött a falusi melléknévforma is, a mely alakitanilag alig magyarázható másképp, mint a városi szó mintájára való átfarmálódásnak. Városi és — eredetileg — falus állandóan szemben állottak egymással; és szoros képzetkapcsolatuknál fogva a nyelvnek általános analogiai törvénye szerint egyiküknek alkalmazkodnia kellett a másikhoz. Az alkalmazkodó ilyen esetekben rendszerint a rövidebb hangsorú szó, mint pl. a következő esetekben is: apró csepő (NySz.) > apró-cseprő; világos kivirradtig < kivilágos kivirradtig stb. Így vált a falus a városi mellett természetesen falusi-vá, amannak szótagszámát követve és szóvégi formáját magára öltve. Azt a föltevést, hogy a falu-ból előbb *falu-i vált volna s ez alkalmazkodott volna aztán a városi-hoz (bár ez esetben is a városi maradna a falusi szülőanyja), már SIMONYI is helyesen utasította vissza (Nyr. XXIX. 422). A falu szónak ugyanis ilyen *falu-i hangzású -i képzős származéka semmiféle adattal nem támogatható és a rokon jellegű névszótövek körében sem található mását. A falusi melléknévre egyébként az OklSz. és a NySz. adatai közötti

¹ PPB. 1767-i kiadásának latin-magyar részében ‚comarchus‘ még falus bíró; a magyar-latin rész azonban már azt mondja: ‚Falusi bíró: Magister vici‘ stb. Az 1801-i kiadásban aztán a ‚comarchus‘ is falusi bíró-vá lett.

időből SZIKSZAI FABRICIUS (1590.) adatát idézhetem: ‚Falusi eger‘ (66. l.). CALEPINUS (1585.) még csupán a falus bíró kifejezést ismeri.

Ha mármost tovább vizsgáljuk a legrégebb -si képzős adatokat, lehetetlen észre nem vennünk, hogy ezek már mind a városi ~ városi és falusi mintájára keletkeztek, s hogy főleg éppen az új alakulatnak, a falusi-nak kellett ebben a szóalkotó folyamatban irányító szerepet játszania, minthogy a falusi mellett ott állt az alapszónak köz-nyelvtudatbeli nevezőalakja, a falu, s a falu ~ falusi szópárok erős emlékképe a ‚hovávalóság‘ kifejezése alkalmával természetes irányítóul szolgálhatott. Így keletkezett már a XVII. században a falu ‚kis-szer‘ és ‚nagy-szer‘ részéhez való tartozásnak jelölésére a kis-szeresi és nagy-szeresi kifejezés, a melyben a szeresi a városi-val és falusi-val szótagszámra is egybevág; majd ugyanazon században a hegy szóból a hegyesi melléknév ‚bizonyos hegyhez tartozó‘ jelentéssel; a XVIII. században pedig, a fejlődés a hegyről a völgyre is áttérjéven, a völgyesi szóalak, valamennyien háromtagú melléknévi formák.

A XVIII. század elején tehát a következő, hovávalóságot, helyhez tartozást jelentő -si végű melléknév volt már kialakulva: városi, falusi, szeresi, hegyesi, völgyesi. A fejlődés természetesen nem állt meg, és a kezdet irányából következtetve kétségtelen, hogy egyelőre csak mind ilyen hely-fogalmakból való és hovávalóságot, helyhez tartozást jelentő szóalakok jöhettek létre, tehát — hogy immár a mai népnyelv szavaira is áttérjünk — kezdetben csak olyanfélék, mint a hovávalósi, idevalósi, odávalósi, alvégési, felvégési, megyesi, zemplémmegyesi, fénzsarusi, tanyasi stb., a melyeknek egy részében az analógia egyelőre még a háromtagúságban is érvényesült. Ez utóbbi, formai mozzanat azonban természetesen hovátovább lényegtelenebbé válik, mind több és több hovávalóságot, helyhez tartozást jelentő -si végű szó támad, más szóval a -si végzet lassanként valószínűségi képzővé minősül. Ha csak azokat a nagy számuknál fogva olyan föltűnést keltett példákat vesszük is figyelembe, a melyeket LEHR ALBERT fedezett föl, azokban is föl fog tűnni, a képzőnek módosult jelentése mellett is, a hely-fogalmú szóból való származásnak nagy szerepe. Íme: megyési ‚egy megyéből való, egy

megyebeli¹, *pinczelikasi* 'pinczélyukakban lakó', *partosi* ua., *putrisi* 'putriban lakó', 'laposi búza, árpa', 'dombosi búza, árpa' (a *lapi* és *dombi* mellett) a. m. 'lapon, ill. dombon termett' (BpSz. CXVI. 479), *partaljai* 'partban lakó' (uo. 480); mindezekben az eredeti 'hovávalóság, helyhez tartozás' értelem található még. Továbbfejlődött jelentésű, de szintén helyfogalomból származott, tehát voltaképpen *falusi*-félék a következők: *szobási* 'szobaleány', *konyhási* 'mosogató leány', *szőlősi* 'szőlőben dolgozó gyalog béres', *erdősi* 'bizonyos erdőmunkák végzője', *udvarosi* 'udvar körüli munkák végzője', *kertesi* 'a kertész segítése', *tarrósi* 'juhász, a ki csak a tarlón legeltet', és még számos efféle; ezekben azonban a jelentés már tovább tolódott, a mennyiben bennük többé nem a 'bizonyos helyhez tartozás', hanem a 'bizonyos helyen működés' képzete nyomult előtérbe. Mikor aztán már a hely-fogalomból való *-si* képzős szók a tolnamegyei beszédben ennyire elszaporodtak, s főképp mikor jelentésükben a 'hovávalóság', a 'helyhez tartozás' képzete háttérbe vonult a helyét 'az illető helyen való foglalkozás', majd ebből is idővel egyszerűen a 'valamivel foglalkozás' képzete foglalta el: akkor a *-si* végzet immár akármilyen jelentésű szóhoz hozzáfűggedhetett, s jelentése és szerepköre oly tággá s így alakképző ereje oly hatalmassá vált, hogy a vele alakult szóknak tetemes száma — a min annak idején annyira csodálkoztunk — ma csak természetes nyelvi jelenségnek tetszhetik előttünk, különösen ha figyelembe veszünk más eseteket is, a melyekben — mint kiderül — ugyane jelenséget látjuk ismétlődni.

A *várasí*~*városi* mintájára létrejött *falusi*-szónak, illetőleg a *falusi*~*falusi*-szópárok alakirányító szerepét napnál világosabbá teszik a következő, fölötte érdekes népi szóalakok: *tanya-sí*, *kertalja-sí*~*kertajja-sí*, *megye-sí* és *partalja-sí* (l. fönt). Ez a négy *-sí* végű szó mindenesetre az *-s* képzős szóalakok közvetése nélkül állott elő, még pedig valószínűleg egyenesen a *tanya*, *kertalja*~*kertajja*, *megye* és *partalja* szavakból, a *falusi*~*falusi*-szópárok hatására, noha kettejük, a *tanyasi* és *megyesi*, megelőző *tanyai* és *megyei*-ből is alakulhatott, ter-

¹ A hol külön forrásjelzés nincs, azok a példák magából a többször említett fölövalásából valók; a többiek Lennnek későbbi adalékai.

mészetesen szintén a *falusi* befolyása alatt. Hiszen, ha az *-s* képzős alakok lettek volna e négy szónak közvetői, illetőleg ha létrejövetelükben az *-s* képzős alakoknak (*tanyás*, *megyés* stb.) bármiféle befolyásuk lett volna, akkor a nevezőalak végmagánhangzójának megnyúlásával, v. i. így hangzanának: *tanyási*, *kertaljai*, *megyesi*, *partaljai*, azaz: (*tanyá+s*)+*i*, (*kertaljá+s*)+*i*, (*megyé+s*)+*i*, (*partaljá+s*)+*i*, a minthogy kettejük, a *tanyási* és *megyesi*, valóban szintén külön is kifejlődött a népnyelvben. A göcseji *ide-valusi*, *idavalusi*, *oda-valusi*, *hávalusi* alakok *-usi* végződése első pillanatra szintén egészen a *falusi* hatásából származottnak látszhatnék ugyan, azonban tudnunk kell, hogy e nyelvjárásban a melléknévi igenév *-ó*, *-ő*-je általában zártabb és rövid ejtésű, pl. *hizu*, *gyujtu*, *biru*, *ütufutu* (utó-futó), *essü*, *temetü* stb. (l. Nyr. XIII. 217), *adusság* stb. (uo. XLVII. 128), úgyhogy mellékneveink alapszavának is eredetileg *idevalu*, *odavalu*-nak kellett hangzania, az egész *-usi* végzet tehát nem a *falusi*-nak a következménye.

A *falusi*~*falusi*-*sí* és a mintájukra legkorábban támadt *szere*~*szeresi*, *hegy*~*hegyesi* és *völgy*~*völgyesi* szópárok azonban legnagyobb számmal olyan *-sí* végű mellékneveket idéztek elő, a melyek mellett megvannak vagy legalább meglehettek az egyszerű, *-i* nélkül való, *-s* képzős származékok is. Ilyeneket pedig azért is előidézhetek, mert a *falusi*~*falusi*, *hegy*~*hegyesi*, *völgy*~*völgyesi* szópárok mellett is megvoltak a *falus*, *hegyes* és *völgyes* melléknevek is, úgyhogy a *-sí* végű szavak keletkezésébe ez utóbbi *-s* képzős szavak emlékképe is bejátszott. És éppen ezért azt a lehetőséget is hangoztatnom kell, hogy *-sí* képzős szavaink egy része, különösen oly vidéken, a hol kifejlődése nagyobb arányokat öltött, megelőző *-s* képzős melléknevekből is alakulhatott, természetesen szintén a már kész *-sí* végű szók hatása alatt. Nem lehetetlen például, hogy a Lenn idézte és nem hely-fogalmakból való foglalkozásnevek, minők *libási*, *csibési*, *kutyási*, *tinósi*, *göbolyósi*, *zsákosi*, *czédulási* stb. stb. megelőző *libás*, *csibés*, *kutyás* stb.-ből formálódtak át a már is elég hatással levő előbbi *-sí* végű szavak mintájára. Az *-s* képző u. i. foglalkozásnevek alkotására régóta járatos nyelvünkben, a mint az *asztalos*, *lakatos*, *köszörüs* és egy sereg egyéb mesterségnév bizonyítja, valamint, hogy állatokkal való foglal-

közást említsek, az effélék is: *bivalos* a) ,béres, ki bivalokon jár és dolgozik'; b) ,bivalórzó' CzF., *barmos* ,marhat őrző ember'; bácsmartonosi tájszó, Nyr. XLVII. 91 stb. Megelőző -s képzős szóból származott bizonyára a MTsz.-beli, anyjához szokott, mindig az anyja mellett lenni akaró' jelentésű *anyási* melléknév is, a melynek szokottabb alakja valóban az *anyás*; nem különben valószínűleg a KAZINCZY *vásárosi*-ja is, a melynek előző formája a *vásáros* volt (l. OklSz. 2. jel.). Nyilván erre a lehető magyarázatra gondolt, noha ki nem fejezte, SIMONYI is, mikor említett czikkecskéjét így végzi: «Nem helyre vonatkozó nevek, tehát másképp magyarázandók *anyási*, *libási* stb.» (Nyr. XXIX. 422). Ilyen módon, előző -s képzős neveknek az *Almásy* (<*Almás* hn.), *Szőlősy* (<*Szőlős* hn.) stb. mintájára való átfarmázása útján keletkeztek a XIX. században egyes családnevek is, a minőkre csak egy, de történetileg igazolható példát említek, a nagybányai *Villásy* nevet. Ennek eredeti alakja u. i. a város régi jegyzőkönyveinek tanúsága szerint *Villás* volt.¹ Így támadnak XIX. századi költőink műveiben az ilyen költött nevek, mint: *Vizellősi* SÁRA CSOKONAI Békaegérharczában, *Fogasi*, mint a farkas neve, VITKOVICSNAK «Az eb és farkas» cz. meséjében, *Kényesi* KISFALUDY K. Csalódásaiban, *Hajlősi* NAGY IGNÁCZ Tisztújításában, *Tallérossy* ZEBULON JÓKAI Kőszívű ember fiában stb. stb. Ezeknek egyikén-másikán világosan látható, hogy a jellemző köznévi tulajdonságszó (mint *vizellős*, *kényes* stb.) csak azért veszi föl a költőnél az -i végzetet, hogy ezernyi ezer -i képzős családnevünkhez hasonlóan a tulajdonnév benyomását tehesse. (Vö. még: «*Kecskési* [a szabók *kecske* gúnynevéből] Benedek a szabóm» Borssz. Jankó 1818 ápr. 14. 9. l.) Így, a *Szőlősy* (*szőlő-s-i*), *Almásy* (*almá-s-i*) stb. nevek utánzásaképp születtek és születnek aztán azok a mondvcsinált -si, illetőleg (jogtalanul régieskedve) -ssy végű új vezetéknevek is, a melyeknek semmi jelentésbeli értékük nincs, alakilag azonban szintén hozzátartoznak képzőnk történetéhez. Ilyenek, hogy csak egyet-kettőt említsek: *Ernyősy*, *Fejesi*, *Füvesi* és *Füvesy*, *Ki-*

¹ Pl. Joannes *Villás* Lakatos (Prothocollum ab anno 1658—1671. III. 2). Collega D. Joannes *Villás* Lakatos plebeus (uo. 5. l., 1658—59-iki adatok).

pesi, *Képassi* és *Képesy*, *Szinesei*, *Tálasi* és *Talasy*, *Tavasai* és *Tavasy* stb. stb. (l. Századunk névváltoztatásai. Epest, 1895). Vö. még *Simmási*, családnév. Karczagon (Nyr. XLVI. 245), stb.

Végül még egy más, de ritkább módon is támadhattak egyes ilyen -si végű melléknévek a népnyelvben, nevezetesen megelőző külön -s és külön -i képzős melléknéveknek egymásra hatásából. Így képezem a jászberényi nyelvből följegyzett *órási* szó eredetét, a melyről CSOMA KÁLMÁN (id. m. 44. l.) megjegyzi, hogy csak vonatokról mondják, tehát pl. így: a hét *órási* vonattal stb., holott pl. a barangszóról ez a kifejezés mód járja: hét *órai* stb. Ezt az *órai*-t nyilván az élőbeszédben általános és éppen vonatokról is hallható *óras* melléknév alakította *órási*-vá; végelemzésben tehát ez esetben is, mint az előbbi csoportbeliekben, az -s képzős alaknak hatását állapíthatjuk meg, de mivel úgynevezett alakkeveredés mutatkozik, a szóalak keletkezés módja nem azonos az előbbiekével. Ehhez egyúttal tanulságképpen meg kell jegyezni, hogy semmi módszertani szükség nincs arra, hogy a nyelvben minden egyforma alakot már eleve egy és ugyanazon módon keletkezettnek tegyünk föl.

A mondottakból a -si képzős szavak keletkezésének négyféle módja derül ki, ú. m.: a) eredeti -s képzős szók analógia útján az -i képzővel megbővülnek, mint pl. *falus* > *falusi*, *anyás* > *anyási*, *vásáros* > *vásárosi*, *Villás* > *Villásy* stb.; b) némely főnevek a -si végzetet szintén analógia útján egyszerre veszik föl, mint: *szere* ~ *szeresi*, *hegy* ~ *hegyesi*, *alvég* ~ *alvégesi* stb.; c) egyes -si képzős melléknévek eredetibb -i képzősekből alakulhatnak át, mint *tanyai* > *tanyasi*, *megyei* > *megyesi*; d) kivételesen a kétféle, külön -i és külön -s képzős alakok kereszteződésen mennek át: *órai* × *óras* = *órási*.

E négy lehetőséggel azt hiszem valamennyi névszóból való -si végű melléknévünknek eredetét megmagyarázhatjuk, még az olyan elvont jelentésűét is, a minő a Szolnokról és Püspökiből közölt *semminősi* (l. az adatok csoportjában), a mely szintén egyéb, tárgyyszerű jelentésű -si képzős melléknévek mintájára támadt.

Az eddig tárgyalt melléknéveknek közös jellemvonásuk, hogy -si végzetüket, mint a legősibb *várasai* és *falusi*-ét is, magánhangzó előzi meg. Ez természetes folyománya a nyelvbéli

analógiás ösztönnek, a mely az új szóalakokat rendszerint teljesen a meglevőknek mintájára alkotja. Ámde van kivételképpen néhány olyan, szintén névszóból való, *-si* képzős szavunk is, a melyben e képző mássalhangzós végű alaphoz járult; ezek a *vaksi*, *töksi*, *silapsi* szavak, a melyeket LEHR ALBERT fölolvasásában az igéből való *-si* képzős szók, a *kapsi*, *tömsi*, *buksi*-félék közé kevert és ezekkel együtt az *ő* *-si* képzős szavaitól teljesen elkülönített; valamint még e kettő: *nyaksi* 'rövid görbe nyakú' (I. CzF., MTsz., Nyr. XXVII. 144, és mint LEHR adatát MNy. I. 268), és *pbsi* (CzF.-ban a *buksi* és *vaksi* czimszóknál, jelentésének jelzése nélkül). Én azt hiszem, hogy ezen öt szavunknak eredete is olyan, mint a LEHR-féle *csibési*, *libási* stb. szavaké. Mindenesetre érdekes és figyelemreméltó, hogy oly csekély hangbeli különbség is, a minő e szókban a magánhangzó hiánya a *-si* végzet előtt, zavarba hozhat egy nyelvészt valamely nyelvi alak keletkezésének és hovátartozásának magyarázatában. Ez csak abból magyarázható, hogy az analógiás képződeményekben megszoktuk a teljes egybevágás keresését. Ám én mégis azt hiszem, hogy a *vak*-ból való *vak-si*, a *tök*-ből való *tök-si*, a kis vidéken ismert *silap* (a. m. pálinkafőző rézedénynek püpos fűdele, MTsz.) szóból való *silapsi* (a. m. lekonyult karimájú, ügyetlen stb. MTsz.), a jelentésénél fogva nyilvánvalóan a *nyak*-ból fejlődött *nyak-si* és az ismeretlen értelmű, de nyilván szintén az *eb* szóból való *eb-si* is egytől-egyig mind a *falusi*, *szőlősi*-féle szavak hatásából keletkeztek és így alakjuknál fogva szintén az előbb tárgyalt melléknevek közé tartoznak, a mint ezt a *vaksi*-ra nézve «A régi magyar tréfaszók» című értekezésében már PRÍKKEI MARIÁN is észrevette (I. MNy. III. 388). A *vaksi* alaknak a magyarázatára nézve azonban nem érthetők PRÍKKELEL egyet. Ő u. i., valamint már CzF.-ék s utánuk SZILÁDY ÁRON (Nyr. II. 206) és LACZKÓ GÉZA is (Nyr. XXXVI. 453, illetőleg NyF. XLIX. 36—37) megelőző **vakosi*-ból származtatják a *vaksi*-t, pedig ez a kiindulás nem okvetlenül szükséges. A *vak-si* szerintem minden valószínűséggel egyenesen a *falusi*, *szőlősi*-féle melléknevek mintájára keletkezett, még pedig, a mint PRÍKKEI helyesen mutat rá, a helynevekből való mellékneveknek tréfás utánzásával. Ámde éppen az idézett *falusi*, *szőlősi* és egyéb hasonló mellékneveinknek *-si* képzős formái

közvetlenül a nevezőalakjaikkal, *falusi*, *szőlősi* stbivel állanak szemben, a *falusi*~*falusi-si*, *szőlősi*~*szőlősi-si*-féle szópárok tehát a *vak*-ból azonnal is létrehozhatták a *vak-si*-t, valamint akár-melyikét is a többi négy melléknevének. S mihelyt egyetlen ilyen mássalhangzós *töb*ől való *-si* képzős szóalak létrejött, a többi négynek létrejövetele már ez egy által is könnyebbé vált. Teljesség kedviért még megjegyzem, hogy SIMONYI a TMNy.-ban a névszóhoz járuló *-i* képző fejezete végén (559. l.) függőben hagyta a *vaksi*, *töksi*, *nyaksi*-féle szók magyarázatát, s hogy ezeket később, PRÍKKELEL egyidőben, LACZKÓ GÉZA is magyarázni próbálta (Nyr. XXXVI. 453 és NyF. XLIX. 36—37). LACZKÓ a *vaksi*-ra nézve, mint már láttuk, elfogadta a CzF. és SZILÁDY-féle származtatást és azt hiszi, hogy egy föltehető **vakosi*-ból «az *-s* kötőhangzójának kiesése talán nem lehetetlen». A többi nála felsorolt úgy igéből, mint névszóból való *-si* végű játszi szavak eredetére vonatkozólag fejtegetéseiben semmi határozott eredményt nem látunk, s csak azt állapíthatja meg, hogy a *-si* «mint külön tréfás képző élt». (Hiszen ki se múlt még.)

Érthetőbb, hogy LEHR a maga *csibési*, *libási*-féle példáitól, vagyis az *ő* *-si* képzőjétől mereven elkülönítette az igéből való *-si* képzős szavakat. Ilyenekül az imént tárgyalt, de, mint láttuk, névszói alapú három szót mellőzve, a következőket említette: *kap-si*, *töm-si* (CzF. és a MTsz. csak *töm-si*-t ismernek), *harap-si*, *bök-si*, *kupor-si*, *hab-si* (első pillanatra ez is névszóból valónak látszanék), *buk-si*, és ezt a három *-csi* végűt: *kiván-csi*, *ugrán-csi* és *tur-csi* (BpSz. CXVI. 65). Magyarázattal itt sem próbálkozott meg LEHR. A *-si* képzőnek pedig már CzF.-ék egész külön cikket szenteltek szótárak czimszavai között, s példáik nagyobb részben éppen igei alapszavúak és mindannyian mássalhangzós végű *töb*ől való, szóval mind azoknak a fajtájához tartoznak, a melyeket LEHR a maga szapora képzőjének adataitól elkülönített volt. CzF.-ék összetett képzőnek, az *-os* és *-i* elemek összehúzásának vélik a *-si*-t, de a külön cikkben egyoldalúan csupa mélyhangú példákat sorolnak föl reá. Példáik eredeti sorrendjükben a következők: *kapsi*, ezt *kap-os-i*-ből származtatják és kaposónak magyarázzák; *habsi*, szerintük *hab-os-i*-ből való, bár, sajnos, *habos* igét, a mire ők gondolnak, nem tudunk kimutatni; *lapsi*, ennek külön cikkekül való tárgyalá-

sában megfelelnek a *-si* czikkbeli gondolatukról (= *-os + -i*) s azt mondják a szóról, hogy vagy a *tapséros*-ból (bodrogi tájzsó, a. m. tenyeres-talpas) rövidült, vagy a *lepsi* szónak mélyhangú módosulata; *buksi*, ezt a *-si* czikkben *bog-si*-ből magyarázzák, a nélkül hogy sejtetnék, miért, és megfelelnek a saját czim-szava alatt adott és figyelemreméltó magyarázatukról, mely szerint a szó kurta nyakú, nagyfejű embert jelent, «aki bukva, vagyis fejét lehajtva jár»; e czikkben már két magashangú példáról is tudnak, a *töksi*-ről és, a mit különben sem maga a Nagy Szótár nem említ a maga helyén, sem máshonnan nem ismernek, az *ebsi*-ről (l. föntebb); *silapsi*, ezt a maga czikkében, mint mi is föntebb, a *silap* tájzsból származtatják, s hasonlatai közt egy új adatra, a *lebzsi*-re is hivatkoznak, a mely henyélőt, hivalkodót (szóval lebzelőt) jelent, s melyet egy kiokoskodott *lebeső* igenév «kicsinyező» módosításának tartanak; végül *vaksi*, a melyet így elemeznek: *vak-os-i* (innen nyilván a fönt említett SZILÁDY-PRIKKE-LACZKÓ-féle magyarázat), és fejtegetése közben ismét egy újat említenek, a *hapsi*-t, a melyet mint czim-szót *hapsol*-lal együtt a *habsi*, *habsol*-hoz utalnak, a *habsi*-t pedig (a. m. mohón ivó, habsoló, vö. fönt LEHR-nél is) szintén így elemzik: *hab-os-i*. A Nagy Szótárnak e *-si* képzős szavai közül négynek, a névszói alapszavú *töksi*, *ebsi*, *silapsi* és *vaksi*-nak ügyét föntebb már elintéztük; most csak az igéből valók kérdése tartozik már föladatunkhoz. A mi az ezek magyarázatára vonatkozó véleményeket illeti, SIMONYI csupán a *kapsi*-ra nézve sejtetett a TMNy.-ban (411. l.) véleményt, mikor ezt a gyakorító *-s* képzős igék (minők: *fulós*, *ugros*, *röpés* stb.) fejezetében említvén, azt akarta nyilván jelezni, hogy a szót egy különben ki nem mutatható **kapos* ige névszói származékának gondolja. LACZKÓ a «Játszi szóképzés» cz. dolgozatában (NyF. XLIX. 36—37 és a Nyr. megfelelő eredeti helyén) a *-si* képző külön szakaszában két igei alapszavú ilyen melléknevet említ, a *buksi*-t és a *kapsi*-t. Az előbbire nézve sok habozás után azt hiszi, hogy az ismeretlen eredetű *Baksi* gúnynévnek (Krizából idézi SZILÁDY, Nyr. II. 206) népetymológiás átalakulása volna; a *kapsi*-t pedig minden közelebbi magyarázat nélkül iktatja be a tréfás *-si* képző adatai közé. LACZKÓval körülbelül egy időben PRIKKE is játszi képzésnek tekint egy ilyen igei alapú szót, a

kapsi-t (MNY. III. 388, 390) és azon képzések között tárgyalja, a melyeket a helynevekből való *-i* képzős melléknevek mintájára alkotott a játszi nyelvvellem, a szót azonban a Nagy Szótár magyarázatára emlékeztetőleg, mint fönt a *vaksi*-t is, teljesebb **kaposi* alakból származtatja. Az EtSz. szerzői a külön czikkül tárgyalt és eldöntetlen eredetűnek jelzett *buksi* szóra nézve legvalószínűbbnek azt a fölfogást tartják, hogy «játszi képzésű szó s összefügg a *bukik*, *bakik* igével», képzőjéül pedig egyenesen a *-si*-t tekintik, LACZKÓ dolgozatának imént fölünk is említett helyére (Nyr. XXXVI. 453) és CzF.-ra hivatkozva.

Ha mármost összes igei származású *-si* képzős szavainkat és eddigi magyarázataikat meghányjuk-vetjük, a következő nézetet merjük koezkáztatni. A fölsorolt *-si*, illetőleg *-zsi* végű szavak közül a Nagy Szótárnak *habsi*, illetőleg *hapsi* (az előbbi alakot LEHR is említi, l. föntebb) és *lebzsi* szava nézetem szerint kétségkívül külön választandó a többi ilyen *-si* végű szavaktól. Eredetük igei és azonos természetű. Egyik a *habsol*, illetőleg *hapsol* (l. CzF.), másik a *lebzel* ige tövéből való, s mindkettejük olyan *-i* képzős származék, a minők pl. *bódorog* mellett *bódori*, és hasonló *-og*, *-ög* képzős gyakorító alakjaik mellett a következők: *csikori*, *csucsvori*, *dideri*, *fátyöri*, *hunyori*, *kupori*, *pitveri*, *ténferi*, *vicsori* stb. (adataikat l. LACZKÓNÁL, NyF. XLIX. 16—17); ezekben az *-i* előtti *-s*, illetőleg *-zs* gyakorító képző, tehát ez a *-si* végzet a mi *-si* képzőnkől merőben különböző eredetű. Ilyennek látszik a CzF. és a MTsz. írása szerinti *tömzsi* is (LEHR nem tudom miért írja *töm-si* alakban), mint a *tömzsöl* igének (l. CzF., MTsz.) hasonló játszi származéka (bár közvetlenül a *töm*-ből való származása sem lehetetlen), valamint a kúnsági *tapsi* szó is, a melynek igazi jelentése az illető közleményből nem derül ki, csak annyit tudunk meg róla, hogy labdázók szava, s hogy «a játszónak, mielőtt a lapdát elkapná, tapsolnia kell» (l. Nyr. XV. 305, 429 és MTsz. 2. jel.), úgy-hogy efelől akár játszi fölszólitó alak is lehetne, mint a gyermeknyelvi szólásban: «*tapsi*, *tapsi* mamának!» stb. A székelységi «tappogó, nehézkes járású» *tapsi*-nak már más eredetűnek kell lennie; ez az alább tárgyalandó *kapsi*-féllel látszik egy szabásúnak. Hogy a *tapsifüles* kifejezésbeli *tapsi* szó, a mely «nyúl», «szamár», «nagyfülű» és «oktondi» jelentésben önállóan is járatos

(l. MTsz.), azonos-e ezzel a szerintem két külön eredetű *lapsi* szóval, az jelentésénél fogva igen kétséges, és eldönteni nem merem. A többi igei származású *-si* képzős szavak CzF.-nál: *buk-si* és *kap-si* (illetőleg *kapzsi*, mai ejtése szerint azonban voltaképpen *kabzsi*), LEMNÉL pedig (l. fentebb) még a következők: *harap-si*, *bök-si* és *kupor-si*. Én e hat igei származású *-si* végű szót a névszói eredetű *-si* végű szavak mintájára támadt játszi szóalakoknak tartom, azonban anélkül, hogy eredeti teljesebb, **kaposi*-féle alakokból kellett volna átalakulniuk. Irányító mintáik szerintem az ősi *falu~falu-si*, majd az ennek hatására egyebek közt támadt *szőlő~szőlő-si*-féle, továbbá az ismét ezek után formálódott *vak~vak-si*, *tök~tök-si*-féle szópárok voltak együttesen. És már itt különösen hangsúlyozni akarom egy alakítani megfigyelésemet, a mely a Nyelvőr-féle nyelvhelyesbítő mozgalomnak egyik, sok alaptalan gáncsolást és hibáztatást szülő alapelvével ellenkezik, azzal a nézetrel t. i., hogy igehez névszóhoz-való, úgynevezett denominalis, és névszóhoz igehez-való, úgynevezett deverbalis képzők ne járulhatnak. A magyar nyelv képzőiről szerintem általánosságban csak annyit lehet megállapítani, hogy egy részük rendszerint igehez, más részük rendszerint névszóhoz járult. Törvényszerű és szükségképi elvet azonban bizonyos képzőknek csak igehez, vagy csak névszóhoz való járulására nézve a magyar nyelv szerintem sohasem ismert. Hiszen ma már szinte közvéleménynyé vált az a nézetünk, hogy ige és névszó között a nyelvekben eredetileg különbség nem volt.¹ Azokkal a szóvégi elemekkel tehát, a melyek valamely úton-módon úgynevezett képzőkké és ragokká lettek, részben a szóknak csak egyik vagy másik főfajából, az igeiből vagy a névszókból keletkeztek ugyan szóalakok, de keletkezhetnek és keletkeztek a két szófaj megkülönböztetése nélkül, összecserélve is, mert ige és névszó között tudatos különbség a beszélők lelkében elhatárolóan nem fejlődött ki, és mert a képzettársulást, mint a nyelvalkotásnak leghatalmasabb tényezőjét, nem korlátozhatták olyan fogalmi csoportok, a melyeket csak az előhaladott eszmélkedés, vagyis a tudomá-

¹ Vö. pl. Nyelvtudomány IV. 127 és 194–195, továbbá MELTOS: Tárgy. igeragozás 48–51. l.

nyosan képzett ész különíthet el egymástól. Ezért derülhetett ki pl. az ősi finn-ugor **p~*β* képzőről, hogy igeből való névszót (*jár-ó*, *él-ő* stb.) épügy alkothatott, mint névszóból való melléknévet (*láb-ú*, *kez-ű* stb.), s ezért bizonyulhatott a finn-ugor igeragozás alapján véve a névragozással egy eredetűnek stb. (vö. MELICHNEK imént idézett helyével).

A mi végül a szintén igei alapszavú három *-csi* végű szót, a *kiváncsi-t*, *ugráncsi-t* és *turcsi-t* (l. MTsz.) illeti, a melyeket LEMN a *kap-si*, *töm-si*-félékkel egy kalap alá fogott (l. fönt 19. l.), ezeket én nem merem a *-si* képzős szavak közé sorozni és származásukról határozott véleményt egyelőre nem mondhatok. A *kiváncsi* és *ugráncsi* szavakat a TMNy. is nem világos keletkezésűeknek mondja (549. l.). Az *ugráncsi* talán az *ugráncsol* igeinek (l. MTsz.) olyan játszi névszói alakja, mint a fentebb (21. l.) tárgyalt *bódori*, *csikori*-félék. Mind a három alakot azonban akár szintén *-si* képzős eredetűnek tekinthetjük, azzal az *s>cs* hangváltozással, a melyre elég sok a példa nyelvünkben (vö. *líkásos>líkacsos*, *golyóbis>golyóbics* stb., l. még pl. MNy. XIV. 69).

Összefoglalva a mondottakat, a *-si* képzős szavak keletkezéséről a következőket állapíthatjuk meg.

a) Képzők eredetének, minden valószínűség szerint a régi *váras*i szó volt a kiindulópontja. Ez idézte elő mindenekelőtt a *falusi* szóalakot, a kettő aztán a *hegyesi-t*, *völgyesi-t*, *szeresi-t*. Az így megindult folyamat egyre tovább haladt. Eleinte csak hely-jelentésű szavakhoz járult a *-si* végzet s olyan melléneveket hozott létre, a melyek hovávalóságot, bizonyos helyhez tartozást jelentettek. Majd a jelentés is tovább fejlődött: a 'valamely helyhez tartozás' képzetéhez hozzájárult az illető helyen való 'foglalkozás' új képzete, aztán ez utóbbiból a helyképzet háttérbe szorultával a 'valamivel való foglalkozásnak' általánosabb képzete vált ki. Ilyen fejlődés útján a képző jelentése és használata némely vidéken csaknem olyan tágkörű lett, mint az *-s* képzőé, a mely a kiindulópontul szolgált *váras*i melléknévnek alapszavában, a *váras* szóban is megvan. A számtalan névszói alapú *-si* képzős szónak mintájára korlátolt számban igeikhez is hozzáfüggedvén a végződés, az így keletkezett szókban (mint *kap-si*, *kupor-si* stb.) az igei alapszó természeté-

hez képest a képző értékének is módosulnia kellett; ezekben ugyanis, ha csak (mint a *buksi*-ban) el nem homályosult az eredeti értelem, a *-si*, valamely cselekvéshez (teszem: kapáshoz, kuporgatáshoz) hozzászokottat¹ jelent, értéke tehát itt az *-s* melléknévképzőt szintén magában foglaló *-ós*, *-ös* képzőéhez lett hasonló.

b) Alaki szempontból a *várasí*-tól előidézett *falusi* egyrészt közvetlenül hozott létre egyes *-si* végű melléknéveket, mint: *hegye-si*, *idevaló-si*, *alvége-si* stb.; másrészt eredetibb *-s* vagy *-i* képzős melléknévek (mint *tanya-s*, illetőleg *tanya-i* stb.) bővültek *-si* végűekké a már ilyenül használatban levőknek hatása alatt, amazok az *-s*-hez az *-i*-t, emezek az *-i* elé az *-s*-et vévén föl magukba; az *órási*-ban pedig a kétféle (*-s* és *-i* képzős) alaknak kereszteződése ment végbe. Végül a sok névszói alapú *-si* végű szó néhány igéből is létrehozott hasonló végű szóalakokat.

A később elég buja tenyészethez jutott *-si* képzőnek eredete tehát szókincsünknek egyetlen szóalakjára vezethető vissza, s éppen ez teszi e képzőnk történetét az alak-tani kutatás módszertanára nézve igen érdekessé és tanulságossá. Mert ez a kétségtelen eset nem áll elszigetelten nyelvünkben. Magából a magyar nyelvből is még két egészen hasonló fejlődésű példát állapíthatunk meg.

Már fehérmegyei népnyelvi följegyzéseimnek egybeállításában ugyanis (Nyr. XXX. 279) rámutattam arra, hogy a népies *hármónk* (e h. *hármunk*), *négyőnk* (e h. *négyünk*) alakok kétségkívül a *kettőnk* hatásából magyarázandók.¹ A *kettőnk* alakban, valamint általában a SZINNYITŐL *egytőlőknek*² nevezett névszónak több. 1. személyű személyragos alakjaiban pusztán *-nk* a rag: *hajó-nk*, *gyűrű-nk*, *kocsi-nk*, *góré-nk* stb. Ezzel szemben a többi számnévnek több. 1. szem. személyragos alakjai a köz-

¹ Magyarázatomat elfogadta SIMONYI *Együnk, másink, melyitek* ez. ezikkében (Nyr. XLIV. 306—307), a hol a címbebeli régi alakokat, valamint a *közinkbe* szót is hasonló analógiás úton magyarázza.

² *Yksivartalaiset sanat*, I. Unkarin kielioppi (Helsinki, 1912.) 20. §. és *einstämmige Wörter*, I. Ungarische Sprachlehre (Berlin és Lipsce, 1912.) 20. §.

nyelvben hagyományosan így hangzanak: *hármunk*, *négyünk*, *ötünk*, *hatunk* stb., az *-nk* előtt jellemzően és következetesen *u*, *ú* magánhangzóval. A népnyelv azonban ezt a hagyományos és következetes szövegzetet a kétségkívül aránylag leggyakrabban használt *kettőnk* képéhez idomította s eleinte bizonyára csak a számban, de egyszersmind a használat eseteinek arányszámában is legközelebb álló *hármunk*-at alakította így *hármónk*-ká, majd a *négyünk*-et, *ötünk*-et is *négyőnk*-ké, *ötőnk*-ké stb., úgyhogy lassanként valamennyi számnévnek több. 1. személyre vonatkozó alakja a *kettőnk* hosszú magánhangzós szövegzetéhez képest idomult át. Ugyanez történt természetesen a több. 2. szem. *kettőtők* alakból kifolyólag is. Ez a forma is előbb bizonyára a *hármatok*-nak *hármótók*-ká alakulását vonta maga után, majd az analógia továbbterjedésével a *négyetek* is *négyőtők*-ké lett stb. Hogy a két első szem. alaknak *-őnk* *-önk*, *-ötök* *-ötök* végződése a régiesebb *kettejük*-et is *kettőjük*-ké alakíthatja s a *hármuk*, *négyük* stbit is *hármójuk*, *négyőjük* stbivé alakítja, azt már mondanom sem kell. A fejlődés azonban nem állt meg a számnévknél, hanem a jelentés előidézte képzetársulás útján mindazon személyragos szavakra áttért, a melyek a személyek összefoglalását vagy a személyek csoportjából egyeseknek kiemelését jelentik. Így keletkeztek az alábbi idézetekben kimutatott efféle alakok: *többőnk*, *mindőnk*, *mindőjük*, *mindenőnk*, *mindnyájótók*, *mindnyájójuk*, *mindegyőnk*, *mindegyikőnk*, *mind-egyikőjük*, *mindenikőjük*, *egyikője*, *egyikőjük* (az *egy-ik* szóból, a mely voltaképpen már maga is több. 3. szem. személyragos alak, úgyhogy benne ugyanaz a személyrag egyszerre két külön korszakbeli alakjában van meg)¹, *melyikőnk*, *melyőnk*, *melyőtők*, *valamelyőnk*, sőt *másőnk* (a vele szemben álló *egyőnk* miatt), majd a kérdő *kiőnk*, s végül a *benneteket* névmásnak hasonló átalakulása, a *bennőtöket*.

A következő adatok eléggé világosan és érdekesen szemléltetik az *-őnk* *-önk*, *-ötök* *-ötök* és *-ójuk* *-őjük* szövegzeteknek a *-si* képzőéhez hasonló fokozatos és nagyarányú elharapózását:

a) Számnévek személyragos alakjainak átalakulásai: «*Egyőnk*

¹ Vö. «Elemisméltetés és szóalakolásban» cz. értekezésémet, Hunfalvy-Album 59. l.

irja [a beszédet], másónk mondja» (Borssz. Jankó 1908 jan. 26, 9. l.). «Egyónk mondta: — Én már eleget ettem. Másónk mondta: Nekem nincs ápitusom» (Az Újság 1916 jún. 4, 12. l.). «Ki nem találná, még hozzá se vetne | *Egyötök* is» (ARANY J. Összes Munkái VII. 207—208). «S más karokban vajjon föllobban | *Egyötökben* [igy] vérem, a cifra vér?» (1913, ADY: A magunk szerelme 46). *Háromónk*, Vas m., Nyr. XLIV. 179; Tibany, uo. 178; Nagykamond, Veszprém m., uo. 179; Palóczság uo. 176; Bagamér, Bihar m., uo. 180; Nagyszalonta s egyebütt Tiszántúl, uo. 179. *Háromótök*, Kemenes, uo. XLV. 173; «alig ül *hármótök* minister-székekben» (Borssz. Jankó 1907 nov. 10, 4. l.). *Háromójok*¹, Kemenes, Nyr. XLV. 173; *hármójokat*, Nagyszalonta s egyebütt Tiszántúl, uo. XLIV. 179; «*hármójuk* egy beteg társát viszi» (Budap. Hirl., l. Nyr. XLIV. 177). *Négyötök*, Vas m., Nyr. XLIV. 178, 179; *négyejjötök*², négyeteket³, Kemenes, uo. XLV. 173; *négyötök*, Tibany, uo. XLIV. 178; Nagykamond, Veszprém m., uo. 179; Palóczság, uo. 176; Kecskemét, uo. 178; Csongrád, uo.³; Bagamér, Bihar m., uo. 180. *Ötönket*, Nagyszalonta s egyebütt Tiszántúl, uo. 179; «amikor *ötönknek* azt se mondák: pardon» (Borssz. Jankó 1907 decz. 8, 6. l.). *Hatótök*, Nagyszalonta s egyebütt Tiszántúl, Nyr. XLIV. 179. *Tízötök*, ua. vidéken, uo. *Százötök*at stb., ua. vidéken, uo. — Határozatlan számnév átalakulása: «Éjjel pedig a jószágot kell őrizni *legtöbbönknek*» (Budap. Hirl. 1917 júl. 7, 6. l., egy sárkeresztúri földmives gazda leveléből).

b) Összefoglaló jelentésű szavakban: *Mindnyájónk*, Tibany, Nyr. XLIV. 178; Palóczság, uo. 176; «*mindnyájótök*at felgazda-

¹ Érdekes, hogy míg a *három* szónak 3. szem. alakjára az *ó* hangzó már átragadt, addig ugyane vidék beszédében magának az *ó* véghangzós *kettő*-nek megfelelő formája ma is régiiesen *kettejök*, uo.

² Ez az alak külön is érdekes azért, mert *jj*-je nyilván a fentebbi jegyzetben említett *kettejök*-ből szívárgott át, a minthogy *négyük* helyett a vidéken csakugyan *négyejjök*-et mondanak (l. uo.), s ez a már is analógiásan bővült forma engedett aztán a *kettő*-ötök szóvégezetének. Viszont a *kettejök* alak maga a *kettő*-ötök szóvégezetének hatása alatt ezt a még érdekesebb formát hozta létre ugyanszón tájszólásban: *kettejötök* (l. uo.).

³ A közlők szerint l. személynél ugyanott mégis *hármunk*-at, *négyünk*-et mondanak s «a többit nem használják ily formában».

git» (ARANY J. Össz. Munkái VIII. 396); «Zeus most egy vödörbe | Készül habarni *mindnyájótök*at» (uo. 455). «Adjon Isten jó napot *mindnyájójuknak!* — köszönt be özvegy Patkós Istvánné» (Budap. Hirl. 1916 jan. 18, népies tárgyú tárczában). *Mindannyájónk* (nyilván a *mindannyiunk* és *mindnyájunk* szavak összekeverésével), Nagykamond, Veszprém m., Nyr. XLIV. 179; *mindannyájónk*, *mindannyájótök*, Kemenes, uo. XLV. 173. *Mindönk*, Bagamér, Bihar m., uo. XLIV. 180; «*mindönkben* két ember lakik» (Budap. Hirl. 1908 decz. 25, 62. l.); «ki nem ad *mindőjöknek* igazat bizonyos szempontból» (BpSzemle CHI. 121); «*mindőjüket* elfogta a csudálat» (Kőrös ENDE: Kudrun 56). «*Mindegyönket* látta» (Kemenesalja, Nyr. XXXI. 412); «*mindegyönket* [igy, de bizonyára csak sajtóhiba -önket h.]¹ sziklájához szegez» (JÁNOSI GUSZTÁV: Elveszett paradicsom 59). «*Mindegyikönket* két angyal kísér» (JÁNOSI G.: Arany legenda 184); «*mindegyikőjük* [igy, valószínűleg ez is csak sajtóhiba -őjük h.] szivecskéjében van már egy, kivel szívesen jegyet váltanának» (Egyetértés 19. évf. 173. sz. tez.). «*Mindenönknek* [azaz: *mindegyikünknek*] vót égyg» (Fehérmegye, Nyr. XXX. 279, ennek a népi adatnak a vizsgálata keltette föl bennem annak idején a szóbeli alakokra vonatkozó gondolatomat). *Mindenikötök*, *mindenikőjük*, Nagyszalontán s egyebütt Tiszántúl, Nyr. XLIV. 179; «egy-egy abrakos tarisznyát adok *mindenikötöknek*» (Csokonai kéziratából, Irod. tört. Közlem. V. 320, rövid *ö*-vel közölve, de nyilván így olvasandó: *mindenikötöknek*, mert különben Csokonai alig irt volna *ö*-zően -ötök személyragot; ez egyúttal a legrégebbi adat az ilyen analógiás formákra, vö. Nyr. XXX. 279. jz.); «*mindenikőjük* hoz magával valami kárhuzatos örökséget» (Budap. Hirl. 1897 decz. 25, 27. l.). «Hogy kereken kijelenthessem *valamennyiötöknek*» (KEMER: Homeros Odysseiája I. é. 373. v., a rövid *ö* nyilván csak a hatméretű sor kedvéért, vö. Nyr. XXX. 279. jz.).

c) Kiemelő jelentésű szavakban: *Egyikönk*, *egyikötök*, Nagyszalontán s egyebütt Tiszántúl, Nyr. XLIV. 179; «azt

¹ A Nyr. XXX. 279. lapjának jegyzetében az -önk és -ünk végzetnek egymásra hatásából magyaráztam. Vö. a szintén JÁNOSIBÓL való következő idézettel.

egyikönk se tudhatja» (Az Ujság 1918 ápr. 14, tez.); «egyikök, némely szójárásban: *egyikőjök*» (CzF.-ék megjegyzése az *egyik* cikkben).¹ «Bizonyítsuk meg, *melyikönk* a rosszabb» (ARANY J. Össz. Munkái VIII. 256). «Azt se' tudom, *mellyönk* korosabb egy nappal!» (ARANY: Buda halála VIII. é. 66. vsz.); «hisz *melyönk* nem ismeri?» (ARANY J. Össz. Munkái VII. 87); «a *melyötök* | Az adott jelnél későbbre marad» (uo. 244). «Ha már pofon ütötte vón' kétszer-háromszor őket | *Valamelyönk*» stb. (uo. VIII. 139). «Valamelyik közöleték v. *valamelyikötök* [igy!] fütyölt» (CzF. 'valamelyik' a.; vagy csak sajtóhiba *-ötök* helyett. vagy ez utóbbinak a szabályos irodalmi *-etök* végződésre való befolyása). «Egyönk írja [a beszédet], *másönk* mondja» (Borssz. Jankó 1908 jan. 26, 9. l.); «egyönk mondta: — Én már eleget ettem. *Másönk* mondta: Nekem nincs ápitusom» (Az Ujság 1916 jún. 4, 12. l.). *Másikötök, ötödikönk, harmadikójok*, Nagyszalon-tán és egyebütt Tiszántúl, Nyr. XLIV. 179. «Idegenül jött [Popper Dávid] közibénk s ez idő szerint nehéz volna már megállapítani, *kiönk* hódította meg a másikat» (Borssz. Jankó 1905 ápr. 2, 7. l., ÁGAI ADOLF cikkében; érdekes, hogy a *ki* kérdő névmásnak szabályszerű több. l. szem. személyragos alakja maga, a *kink* teljesen szokatlan).

d) Átcsapva az eredetileg egyébként szintén kiemelő (partitívusi) jelentésű² *bennönk*et, *benneteket* személynévmási alakokra: *bennönket*, Palócszág, «széltében használatos», Nyr. XLIV. 176 (a *bennötök*et alakot azonban a közlő szerint «a palóc sohse mondja»); «a sors üldöz *bennönket*» (Szász K. Fordításából idézi SIMONYI «Az analogia hatásairól» cz. akad. értekezésében, 10. l. s «az *egyönket, kettönket, hármönkat-félék*» analogiájából magyarázza); *bennötök*et, Szaján, Torontál m., MTsz.; Kecskemét, Nyr. XLIV. 178; «nő egyén a fene *bennötök*et!» (Havas Adolfnak nálam levő hódmezővásárhelyi népnyelvi adataiból); «ha már *bennötök*et hü vérek közt nem hagyott» (Kőrös ENDRE:

¹ Érdekes ezzel szemben a következő adat: «*Egyikejük* [o. h.: *egyikük*] dolgan se essék nagyobb mértékű fogyatkozás» írja БÉЛТКВ КÁЛМÁN Nyr. XXI. 56. Ez az alak szintén a *kettő* szónak egy személyragos alakja után formálódott, t. i. a *kettejük* után.

² L. Budenz-Album 154. l. és ZOLNAI: Szómagyarázatok (Bp. 1890) 7. l.

Kudrun 30); «még ő örülhet, *bennötök*et ha megtarthat magánál» (uo. 56). Végül az analógiának valamennyi föntebbi esetnél érdekesebb továbbterjedését állapíthatjuk meg az *-önk, -ötök, -őjük* több. számú végzetnek az egyesszámra való következő visszahatásában: «Szerkesztőit, különösen *egyikőjét* [e. h. *egyikét*]... a századok legképzettebb oklevéltudósának ismerjük» (Századok 1893. évf. 41. l., TAGÁNYI K. cikkében).

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a népnyelvben, sőt immár az irodalmi nyelvben is, egy személyre vonatkozó, külön-összefoglaló, illetőleg kiemelő (partitívus-jellegű) képzőnk van¹, az *-önk, -ök, -otok, -ötök, -őjük, -őjük*, ennek eredete pedig szintén szókinésünk egyetlen szavának, a *kettő*-nek egyébként szabályos *-nk, -tök* személyragú alakjaiból indult ki. Ezen új fejlődésű végzeteknek képző-jellegét világosan mutatja használatuk, illetőleg jelentésük, hogy t. i. csupán a föntebbi összefoglaló, illetőleg kiemelő jelentésben fordulnak elő, és hogy pl. a *házunk, kertünk* stb., vagy *feleségünk, gyermekünk* stb. személyragos alakokra nem hatottak és nem is hathatnak átalakítólag.

E — nézetem szerint egészen kétségtelen — két nyelvi eset alapján mindenki meg fogja engedni nekem, hogy a magyar középfok-képzőnek kettős *-bb-*jében is hasonló fejlődési jelenséget lássak.

A középfok képzője u. i. a finn-ugor hangmegfelelések útmutatása szerint eredetileg bizonyára csak egyszerű *-b* lehetett.² LOSONCZI ZOITÁN legújabbán azt igyekezett kimutatni, hogy nyelvemlékeinkben még igen sok nyoma van a középfok egyszerű *-b-s* ejtésének, és vizsgálódásaiban arra az eredményre jut, hogy a kettős *-bb* először csak egyes nyelvjárásokban tűnt föl s csak később vált az egész nyelvterületen általánossá (l. MNy.

¹ SIMONYI szerint a *hármönk, négyötök-féle* alakok egyenesen gyűjtő számv neveknél tarthatók (l. Jelentéstani szempontok, Érték. a nyelv- és szépt. köréből XXXIII. k. 3. sz. 34—35. l.). A gyűjtő jelentés természetesen nem általános értéke a képzőnknek, mert a c) alatti *egyikönk, valamelyönk* stb.-félékben határozottan csak kiemelés az értelme.

² L. MELICH nézetét MNy. VII. 245 és NyK. XI. 381. Vö. még LOSONCZI, MNy. XIV. 23.

XIV. 23—26). Ezt a megállapítást elfogadhatjuk, de kötelességünk azt is kinyomozni: mi volt az oka a középfok-képzőben a $b > bb$ változásnak? Ezt a kérdést u. i. Losonczi egyáltalában föl sem vetette.

A középfoki alakokban a b -nek kettős, illetőleg hosszú $-bb$ -vel való fölcserélődése semmi esetre sem lehet szervi, vagyis hangtörvényszerű változás. Hiszen $b > bb$ változást a középfok alakjain kívül nyelvünkben semmi más esetben nem találunk: sem az ősz finn-ugor szavakban előforduló és egészen hasonló, $*mp \sim *mb$ eredetű b hang, mint pl. a *habok* \sim *habot* \sim *hab*, *ebek* \sim *ebet* \sim *eb* szavakban, sem a későbbi jövevényszóknak hasonlóan szóközépi, illetőleg szóvégi b -je (mint pl. a *csibe*, *kobak*, *kabát*, *suba*, *dobot* \sim *dobos* \sim *dob* stb.-ben) nem változott át kettős bb -re. A középfokbeli $b > bb$ változásnak okát, illetőleg kiinduló pontját tehát kétségtől a középfoki alakok valamelyikében kell keresnünk, és én azt hiszem, meg is találhatjuk. Ennek az alaknak, mint kiinduló pontnak, egyfelől olyan kettős $-bb$ -vel végződő középfoknak kellett lennie, a melyben a képző egyszerű $-b$ volt ugyan, de ez a szó véghangjával együtt természetesen kettős $-bb$ -t eredményezhetett; másfelől olyan közönséges, gyakori használatú szó lehetett, a mely a képzőtársulás hatalmas erejénél fogva a szóvégzet kettős bb -jű hangképének újabb meg újabb följulását idézhette elő, rövidebben szólva, a mely a nyelvi analógiának biztos alapul szolgálhatott. Ez a középfoki alak szerintem csak a *szébb* szó lehetett. Nevezetes, hogy éppen ezt a középfoki alakot nevezték régibb nyelvitaniróink *rendhagyó középfoknak*,¹ mert a többihez (*nagy* \sim *nagyobb*, *öreg* \sim *öregébb* stb.) képest, a melyek nevezőalakjukat a képző előtt is világosan mutatják, valóban szabálytalannak, rendhagyónak látszott (*szép* \sim *szébb* és nem *szépébb*). Pedig mindjárt ki fog derülni egyrészt, hogy — a mit egyébként egyszer már kimutattam — ez a rendhagyónak látszó középfoki alak a régi nyelvnek szabályos képzésű formája volt, másrészt hogy éppen ez a *szébb* alak lett kiinduló pontja összes kettős $-bb$ -vel ejtett középfokainknak. Az eredeti középfokképző u. i., az egyszerű $-b$ a régi nyelvben, illetőleg nyelvünknek bizonyos régebbi korszakában és bi-

¹ L. pl. SZVONÉNYI: Magyar nyelvten. Pest, 1861. 96. l.

zonyos melléknevekben közvetlenül járult a mássalhangzós szóvégekhez, úgymint: *fejérb*, *rokonb* (illetőleg *rokomb*), *gonoszb*, *kazdagb*, *undokb*, *restb* stb. (vö. SZINNYEI: Nyelvhasznl.⁵ 102), s e képzésmód maradványai a mai *idősb*, *kevésbé*, *kevesbédik*, *kevesbút*, *öregbédik*, *öregbút* stb. Ilyen középfok a *szébb* szó is, a melyet régebben (Nyr. XXI. 101) a ma is így hangzó *szép* nevezőalakból magyaráztam (így a TMNy. is, 563. l., a nélkül, hogy idézett cikkemről tudomást venne). Akkor tehát így képzeltem a *szébb* eredetét: *szép* \sim *szépbet* $>$ *szébbet* $>$ *szébbet*; *szépbek* $>$ *szébbek* $>$ *szébbek* stb., és akkori fölfogásom szerint az $\acute{e} > \acute{e}$ rövidüléssel alakokból vonódott volna el aztán a középfoki nevezőalak, a *szébb*. E magyarázatom lényegét, a középfokképző $-b$ -nek (akkor természetesen még $-bb$ -nek gondoltam) a szóvégi p -hez való közvetlen járulását ma is fönntartom; most azonban azt hiszem, hogy a $t\acute{o}$ eredeti magánhangzója rövid \acute{e} volt, v. i. hogy a szó alapfoka $*szép$, középfoki alakjai (*szépbet* $>$) *szébbet*, (*szépbek* $>$) *szébbek* stb. voltak és a középfoki nevezőalak (*szépb* $>$) *szébb*-nek hangzott. Az alapfoki *szép* mai fölfogásom szerint másodlagos, és csak az eredetibb $*szép$ -nek a hangsúly következtében való megnyúlásából származhatott. Hogy XVI. századi íróknál is *szépb*-féle alakokat találunk még, ez nem változtathat nézetemen. Ezekben sem látok ugyanis mást, mint a már megnyúlt alapfoki *szép*-nek továbbhatását. (Rövid magánhangzós alapfoki ejtésre utal különben a szónak újabban WICHMANN-tól fölvetett rokonnyelvi megfelelője is, a finn *seppä* „mester” szó, l. FuF. VII. 43. és MNy. IV. 459.) Ugyanilyen megnyúlással, tehát BALASSA és MELICH fölfogása szerint (l. EtSz. ad alatt) képelem — hogy csak röviden utaljak rá — több más egytagú szavunknak is eredetét, a melyekben némelyek a hosszú magánhangzót tartották eredetibbnek, illetőleg a melyekben a rövid magánhangzóval való váltakozás alapján a fokváltakozás jelenségét keresték. Az *ad* (*ád*), *löl*, *víz* stb. szavak rokonnyelvi másai a rövid magánhangzó eredetisége mellett szólnak s nem javallják a fokváltakozás fölvetését sem.

A középfoki *szébb* ($<$ *szépb*), illetőleg *szébbet* ($<$ *szépbet*), *szébbek* ($<$ *szépbek*), *szébben* ($<$ *szépbén*) stb. szavak e szerint a maguk korában voltaképpen teljesen szabályos alakok voltak, de kettős bb -jükkel egyszersmind teljesen egyedül is állottak a

középfoki melléknevek tömegében. Ám maga az a körülmény, hogy a *szöbb* középfoknak, sajátos eredeténél fogva, egyszerre legalább is négy ilyen kettős *bb*-jű alakja (*szöbb*, *szöbbet*, *szöbbek*, *szöbben*) volt kezdettől fogva mindennapi forgalomban, érthetővé teszi, hogy a középfoki alakok kiejtésekor a képzetársulás erejénél fogva a kettős *bb*-jű szónévezetnek hangképe a beszélők lelkében természetesen fölföltámadt, és így a rokon vagy ellentétes tulajdonságfogalmaknak középfoki kifejezéseire kerülve a beszéd, előbb a *jöb*, *jöbat*, *jöbak* stb. alakult át *jöbb*, *jöbbat*, *jöbbak* stb.-vé (talán eredeti *ó*-ja is csak a *szöbb* stb. kedvéért rövidült *o*-ra), hiszen *szép* és *jó* annyira együttjáró fogalmak, hogy a görög *καλοκαθως* és *καλοκαγαθια*-ban kötőszóztul egygyé forradtak; majd átterjedt a kettős *bb*-vel ejtés egyéb melléknevekre is: *rútab* > *rútabb*, *rosszab* > *rosszabb*, *nagyob* > *nagyobb* stb. stb., úgyhogy végül a kettős *bb* az összes középfoki melléknevekben általános lett, v. i. — hogy nyelvtanirói kifejezéssel szóljak — a középfok képzője a nyelvtudatban a kettős *-bb*, illetőleg a mássalhangzós végű mellékneveken igazság szerint *-abb*, *-ebb* lett.¹ Csupán egyetlenegy középfoki alakunk bírta magát e változás alól kivonni, az *egyéb* (l. BUDENZ: Ugor alaktan 283); ez is csak azért őrizhette meg egyszerű *b*-jét, mert jelentésében a középfok képzele már teljesen el volt homályosulva akkor, a mikor a *b*-nek *bb*-re való változása megindult. E mellett azonban egy kettős *bb*-jűvé hasonult középfokunknak is megmaradt mai napig is az erede-

¹ HUNFALVY PÁL szerint is egyszerű *-b* volt eredetileg a középfok magyar képzője, s ennek szerinte a finn *-mpa-*, *-mpä-* képzőből csupán a *-pa-*, *-pä-* rész felelt volna meg, míg a megelőző orrhang eredetileg a genitívus *-n*-je volna. A magyarban a tőalakhoz, nem genitívushoz járuló *-b* eredetileg ilyen formákat hozott volna szerinte létre, mint: **jov-b* *jöbb*', **szep-b* [így, rövid *e*-vel képzelte *ő* is, bár nem mondja meg miért] *szöbb*', **töv-b* [itt sem tudjuk, mi alapon következtetett ki ilyen eredetibb formát] *több*', *hosszab* [az ilyen régi ejtémódot most már csakugyan igazolni is tudjuk a nyelvtanlékekből] stb. A három első példa azonban idővel hangtani ok miatt *jöbb*, *szöbb* és *több* ejtésűvé alakulván át, a többi középfokok egyszerű *-b*-je is mind kettős *-bb*-vel cserélődött föl (l. NYK. III. 34). HUNFALVYNAK e fölfogása a *szöbb* alak eredetére s a kettős *-bb*-nek analógiás továbbterjedésére nézve ma is elfogadható; a többire nézve azonban nem állja meg mai tudásunk kritikáját.

több egyszerű *b*-s alakja, még pedig többeli magánhangzójának is eredeti régies ejtésével együtt, nevezetesen a «*szentjóni apátság*» nevében, valamint a «*szentjóni Szabó*» család előnevében, mindamellet, hogy az illető biharmegyei községnek ma már *Szentjón* a hivatalos neve. A két hangeleménél fogva is érdekes régi alak nyilván a népi ejtés útján hagyományozódott át napjainkig¹, és a régi forma magyarázatát szintén az a körülmény adja meg, hogy a kifejezés, mint helynév, kívül esett a középfoki melléknevfogalmak képzet csoportján s így az analógia hatásától ez által el volt szigetelve.

Egyetlen szóalak esetleges végzetének általánossá, szabályos ragvégződésé válására fényes példát találunk a francia és az olasz nyelv történetében is. A többes I. személyű *-ons* végződés a francziában minden valószínűség szerint az egyetlen *sons*-nak a latin *sūmus* alak szabályos ófrancia megfelelőjének végződésére vezethető vissza, mert hisz kétségtelen, hogy a francia *chantons*, *devons*, *servons* stb. alakok nem származhattak a megfelelő latin *cantāmus*, *debēmus*, *servīmus* alakokból, ezeknek ugyanis *chantains*, *deveins*, *servins*-né kellett volna fejlődniük. A *sūmus*-ból szabályosan lett *sons* után indultak mindenekelőtt a hozzá fogalmilag vagy alakilag közelálló szavak, minők pl. *habere*, *stare*, *dare* stb., végül pedig valamennyi igének több. I. személye *-ons* végzetűvé lett.² Ugyanez történt az olasz *-iamo* végzettel is, a mely a *siamo*-ból (voltaképpen nem is jelentő-, hanem kötőmódú alakból) terjedt át valamennyi többi igére.³

Még egy ilyen eredetű érdekes alaktani elemet idézhetünk az ó-ind nyelvből. Itt ugyanis az *o*-tövű egyes instrumentalisnak esetrágja SCHMIDT JÓZSEF szerint eredetileg tőképző szónévezet, s az egész alakcsoport kiinduló pontja az egyetlen *enā* szó volt (a névmási *ēna*-töből), a melynek *-na* végzete az *ē-bhīh*, *ē-šām* stb. névmási alakok hatása alatt jutott instrumentalisi értékhez s e jelentésével aztán általánossá vált (l. Nyelvtudomány IV. 30).

¹ A Pallas Lexikon *szentjóni apátság*ot ír ugyan, de legalább magam sohasem hallottam a nevet ekként ejtve.

² L. NYROP: Grammaire historique de la langue française II. 38, 41, és ZAUNER: Romanische Sprachwissenschaft I. 150.

A -si képző eredetének itt kifejtett nyelvtörténeti esetéből, valamint a fölhozott hasonló fejlődésű példákból a következő két tanulságot vonhatjuk le.

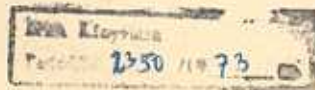
Egyik, hogy az úgynevezett képzők és ragok, vagyis az alaklani jelentést hordozó szóvégzetek eredete a nyelv életében merő véletlenből is kiindulhat. Egyetlen szóalak végződésének is erős emlékképe lehet a beszélő lelkében, úgyhogy eleinte csak egy-két alaknak beszéd közben való megformálására, illetőleg a beszélő emlékképei közt élő hagyományos szóalakoknak átformálására hat ki ugyan, de az így támadt alakok mint egyre nagyobbodó emlékkép-csoportok erőben hovatovább gyarapodnak s végül az alakok egész rendszerét hozhatják létre. Így értem és így fogom fel én azt a sokáig lenézett LUDWIG-féle *ráalkalmazásos elméletet*, a melynek igazát SCHMIDT JÓZSEF *Az idg. flexio genesisének problémája* cz. nagy fontosságú, de a magyar nyelv jogát, czíméből is láthatóan, semmibe sem vevő¹ értekezésében (Nyelvtudomány III—VI. k.) oly meggyőzően kimutatta.

A másik, a mit megállapíthatunk, vagy ha tetszik, maradandóbb hatás czéljából újabb szokás szerint akár le is szögezhetünk, hogy az egy pontból való kiindulás elvét a hangváltások kutatásában is szem előtt kell tartanunk, s mivel a változás továbbterjedése a képzettársulás kisebb-nagyobb erejének véletlenétől függ, azért a kivételnélküliség elvét e változásokban már eleve helytelennek kell tartanunk.²

Az alakképző elemeknek, a képzőknek és ragoknak keletkezésére és fejlődésére vonatkozó és később behatóan kifejtendő megfigyeléseim és tapasztalataim alapján már most kimondom azt a meggyőződésemet, hogy a nyelvújítás alkotásainak az a fölfogása, a melyet a Magyar Nyelvőr szinte félszázaddal ezelőtt

¹ Vö. Nyr. XLVII. 105—116.

² Pedig volt nyelvtudós, a ki a kivételnélküliséget ezen a területen is elvül állította föl, nevezetesen RICHARD LÖWE «Die Ausnahmslosigkeit sämtlicher Sprachneuerungen» cz. értekezésében, a melyben az analógias képzések kivételnélküliségének elvét szabályba is foglalta (I. Zeitschr. des Vereins für Volkskunde, Berlin, 1891. I. 55—56. l. és vö. SCHMIDT HENRIK-nek ez ellen való jogos kifogását NyK. XXXVI. 64).

a zászlaja alatti nyelvhelyesbitő mozgalomban hangoztatott, a nyelvi jelenségek mai ismerete és fölfogása mellett tarthatatlan. E fölfogás a maga korában, a nyelvtudomány akkori ismeretei és elvei mellett érthető volt és így történetileg igazolható is. Most azonban ki merem mondani, hogy a nyelvújításnak fennmaradt alkotásai között alig van olyan, a melyet a nyelv életének és természetének mai, előhaladottabb szemléletével igazolni ne tudnánk, és végleg kiküszöbölendőnek tartom nyelv- és irálytani, valamint irodalomtörténeti tanításunkból azt a jogtalan és alaptalan fölfogást, a mely a nyelvújítás bizonyos fennmaradt alkotásait ma is még hibáknak minősíti, s e fölfogásával ferde világításba helyezi a múlt század elejének azt a hatalmas szellemi mozgalmát, a melynél nyelvünk mai erejére, eredetiségére és gazdagságára kihatóbbat egész nyelvtörténetünkben nem találunk.